

TEMURIYLAR DAVRI MADANIY-MA'NAVIY HAYOTIDA NAQSHBANDIYA MUTASAVVIFLARINING O'RNI

Orzubek Jo'rayev

Toshkent amaliy fanlar universiteti o'qituvchisi

XIV-XV asrlarda Markaziy Osiyo hududida kechgan madaniy, ilmiy va ma'naviy yuksalish jarayoni jahon tarixshunosligida «Temuriylar renessansi» deb nom olgan. Bu davr nafaqat aniq va tabiiy fanlar, me'morchilik va tasviriy san'atning, balki islom falsafasining oliy bosqichi bo'lmish tasavvuf ta'limotining ham eng gullagan davri hisoblanadi. Temuriylar davri ma'naviy hayotini Naqshbandiya tariqatisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Negaki, ushbu tariqat vakillari faqatgina tarkidunyochilik bilan mashg'ul bo'lmasdan, davlat boshqaruvi, ijtimoiy barqarorlik, ilm-fan va adabiyot rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatganlar. Bugungi kunda Yangi O'zbekiston poydevorini yaratishda ajdodlarimizning ma'naviy merosini, xususan, Naqshbandiya tariqatining xalqparvarlik, halol mehnat va vatanparvarlik g'oyalarini ilmiy tadqiq etish nihoyatda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Temuriylar davri madaniy-ma'naviy hayotida Naqshbandiya mutasavviflarining tutgan o'rnini, ularning davlat va jamiyat munosabatlaridagi rolini hamda ilm-fan, adabiyot rivojiga qo'shgan hissasini kompleks ravishda ochib berishdan iborat.

Amir Temur tomonidan tarqoq feodal davlatlarning birlashtirilishi va markazlashgan qudratli saltanatning barpo etilishi ilm-fan va madaniyat rivoji uchun zamin yaratdi. Samarqand va Hirot jahonning intellektual markazlariga aylandi.

Temuriylar saroyida ulamolar, shoirlar va mutasavviflarga alohida ehtirom ko'rsatilgan. Bu davrda din va falsafa, dunyoviy ilmlar va ilohiyot uyg'unlikda rivojlandi. Xoja Bahovuddin Naqshband (1318–1389) tomonidan Xojagon tariqati isloh qilinib, Naqshbandiya ta'limotiga asos solindi. Tariqatning bosh

g'oyasi "Dast ba kuru dil ba Yor" (Qo'ling mehnatda bo'lsin, qalbing Allohda) prinsipi orqali jamiyatni faollikka chorladi. Naqshbandiyaning o'ziga xosligi shundaki, u odamlarni jamiyatdan ajralishga (tarkidunyochilikka) emas, balki kasb-hunar bilan shug'ullanishga, halol luqma topishga va davlatga naf keltirishga o'rgatdi. Xufiy (pinhona) zikr esa insonning kundalik ijtimoiy hayotiga xalaqit bermasdan ma'naviy yuksalishini ta'minladi.

Tarixiy manbalarda Amir Temurning tasavvuf pirlariga, jumladan Mir Sayyid Baraka, Shayx Shamsuddin Kulol va Xoja Bahovuddin Naqshbandga bo'lgan yuksak hurmati keltiriladi.

Amir Temur «Tuzuklar»ida yozadi: «*Saltanatim ishlarini diniy qonunlar, ulamolar va shayxlar maslahati asosida yuritdim*». Naqshbandiya pirlari davlatda adolat mezonlarini o'rnatishda hukmdorlarga ma'naviy ko'makchi bo'lganlar.

XV asrda Movarounnahr va Xuroson ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy hayotida Naqshbandiya tariqatining mavqeyi beqiyos darajada yuksaldi. Bu jarayonning eng cho'qqisi va amaliy in'ikosi, shubhasiz, tariqatning yirik namoyandasi, buyuk mutasavvif va davlat arbobi **Xoja Ubaydullah Ahror (1404–1490)** faoliyati bilan bog'liqdir. Xoja Ahror tasavvuf tarixida nafaqat yuksak ma'naviy maqomga erishgan pir, balki markazlashgan Temuriylar davlati barqarorligini ta'minlashda, sultonlar saroyida adolat mezonlarini o'rnatishda bevosita ishtirok etgan ulkan siyosiy va ijtimoiy kuch sifatida namoyon bo'ldi.

Xoja Ahror Vali Naqshbandiya tariqatining «tarkidunyochilikka qarshi» bo'lgan fundamental g'oyalarini yangi bosqichga olib chiqdi. U sofilikni faqatgina xonaqohlarda zikr tushish va jamiyatdan ajralib yashash deb biluvchi qarashlarni rad etdi. Uning fikricha, haqiqiy valiy inson jamiyat ichida bo'lishi, odamlarning og'irini yengil qilishi va eng muhimi – zolimlarning zulmidan xalqni himoya qilish uchun siyosiy va iqtisodiy qudratga ega bo'lishi lozim edi.

Fahruddin Ali Safiyning «Rashahotu aynil-hayot» («Obihayot tomchilari») asarida Xoja Ahrorning shunday deganlari naql qilinadi:

«Agar biz shayxlik yo'lini tutganimizda, olamda hech bir shayx bizga yetolmas edi. Biroq bizga boshqa bir vazifa yuklatildi – u ham bo'lsa, musulmonlarni zolimlar zulmidan asrash va sultonlar saroyida adolatni tiklashdir. Buning uchun esa biz hokimlar bilan muloqotda bo'lishga majburmiz».

Ushbu ijtimoiy-siyosiy manifest Xoja Ahrorning Temuriy hukmdorlar saroyiga kirib borishi va ularga maslahatgo'y bo'lishining mafkuraviy asosi edi.

XV asrning ikkinchi yarmida Temuriylar imperiyasi ichki nizolar, taxt talashishlar va feodal tarqoqlik girdobiga tushib qolgan edi. Sulton Abu Said, Umarshayx Mirzo (Boburning otasi), Sulton Ahmad Mirzo va Mahmud Mirzo kabi hukmdorlar o'rtasidagi o'zaro urushlar xalq boshiga cheksiz kulfatlar yog'dirardi. Bunday murakkab sharoitda Xoja Ahror Vali yagona tinchlikparvar va murosaga keltiruvchi diplomatik kuch sifatida maydonga chiqdi.

1. **Sulton Abu Said Mirzo bilan ittifoq:** Xoja Ahrorning siyosiy maydonga faol kirib kelishi Sulton Abu Said (1451–1469) davriga to'g'ri keladi. 1451-yilda Abu Said Samarqand taxtini egallashda Xoja Ahrorning ma'naviy madadiga tayanadi. Shundan so'ng, sulton davlat boshqaruvidagi har bir jiddiy islohotni va harbiy yurishlarni Xoja Ahror bilan maslahatlashgan holda amalga oshiradigan bo'ldi.

2. **Shohruxiya va Toshkent sulhlari:** 1460-yillarda va undan keyingi davrlarda Temuriy shohzodalar o'rtasida Samarqand, Farg'ona va Toshkent hududlari uchun qonli urushlar xavfi tug'ilganda, Xoja Ahror shaxsan jang maydonlariga borib, qo'shinlar o'rtasida turib, sulh tuzishga erishgan. U sultonlarga qarindoshlik rishtalarini eslatib, urushning islom qonunlariga zidligini uqtirgan. Tarixchi Mirxond o'zining «Ravzat us-safa» asarida Xoja Ahrorning birgina so'zi bilan minglab askarlar qurollarini tashlagani va qonli qirg'inlarning oldi olinganini yozadi.

Xoja Ahror Valining Temuriy hukmdorlar, vazirlar va dorug'alarga yozgan maktublari bugungi kunda «**Maktubot**» nomi bilan mashhur bo'lib, o'sha davr davlatchilik tarixi va huquqiy munosabatlarini o'rganishda nodir manba hisoblanadi.

Maktublarning tahlili shuni ko'rsatadiki, buyuk pir hukmdorlarga shunchaki diniy va'z aytmagan, balki aniq ijtimoiy-iqtisodiy talablarni qo'ygan. Xoja Ahror sultonlardan xalq zimmasiga og'ir yuk bo'lib tushgan va islom shariatiga zid bo'lgan noqonuniy soliqlarni (masalan, «tamg'a» solig'ini) bekor qilishni talab qilgan. Uning sa'y-harakatlari bilan Sulton Abu Said davrida Samarqand va Buxoroda tamg'a solig'i bekor qilinib, hunarmandlar va savdogarlarga katta yengillik berilgan. Maktublarda ko'p hollarda muayyan bir qishloq dehqonlari yoki shahar kosiblarining shikoyatlari o'rin olgan. Xoja Ahror amaldorlarni «Allohnig omonati bo'lmish raiyatingizga zulm qilmang» deb ogohlantirgan.

Xoja Ahror Vali o'z davrining eng yirik mulkdorlaridan biri bo'lgan. Uning tasarrufida yuzlab qishloqlar, minglab gektar unumdor yerlar, sug'orish tarmoqlari, chorva mollari va tijorat dokonlari bo'lgan. Biroq, bu boylik shaxsiy dabdaba uchun emas, balki ijtimoiy va ma'naviy maqsadlarga xizmat qilgan.

Xoja Ahror o'z daromadlari hisobidan Temuriylar poytaxti Samarqandda, shuningdek Toshkent va Quboda yirik madrasalar, masjidlar, xonoqohlar va karvonsaroylar qurdirgan. Uning iqtisodiy mustaqilligi sultonlar saroyida uning so'zi keskir va hukmdorlarga ta'sirchan bo'lishini ta'minlagan. Chunki u sultonlarning xazinasiga yoki in'omlariga muhtoj bo'lmagan, aksincha, zarur o'rinlarda davlat xazinasiga va qo'shin ta'minotiga o'z mablag'idan yordam bergan.

Hirot adabiy muhiti Naqshbandiya g'oyalari bilan sug'orilgan edi. Abdurahmon Jomiy tariqatning yirik piri va nazariyotchisi sifatida Alisher Navoiyga ustozlik qilgan. Navoiy ham o'z navbatida Naqshbandiya tariqatiga rasman a'zo bo'lgan.

Alisher Navoiyning «Xamsa» dostonlari, ayniqsa «Hayrat ul-abror» hamda tasavvufiy avliyolar hayotiga bag'ishlangan «Nasoyim ul-muhabbat» asari bevosita Naqshbandiya mafkurasini tushunish uchun asosiy manbadir. Navoiy asarlaridagi «Komil inson» g'oyasi Naqshbandiyaning axloqiy prinsiplari bilan to'liq mos keladi.

Kamoliddin Behzod miniatyuralarida tasavvufiy ramzlar va dervishlar hayoti keng tasvirlangan. Me'morchilikda esa madrasa va xonoqohlarning qurilishi Naqshbandiya pirlarining homiyligida amalga oshirilgan. «Sulton Ali Mashhadiy» kabi xattotlar tasavvufiy g'oyalarni nafis yozuvlar orqali kitobat san'atiga ko'chirdilar.

Xulosa qilib aytganda, Xoja Ahror Valining Temuriylar davri siyosiy va ma'naviy hayotidagi roli mutlaq xarakterga ega edi. U Naqshbandiya tariqatining hayotbaxsh g'oyalarini davlat boshqaruvi apparatiga singdira oldi. Uning saroydagi ta'siri tufayli Temuriylar saltanatida shariat va adolat mezonlari mustahkamlandi, feodal urushlar ma'lum muddatga bo'lsa-da jilovlandi va madaniy-ma'naviy yuksalish (Temuriylar renessansi) uchun tinch, barqaror muhit yaratildi. U shohlar bilan gado o'rtasidagi ko'prikn o'rnatgan buyuk murabbiy va davlat arbobi edi.